

DOI: <https://doi.org/10.34768/r1.2020.v461.07>**Aleksandra Kruszewska***

Uniwersytet Humanistyczno-Przyrodniczy im. Jana Długosza w Częstochowie

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8755-4476>e-mail: a.kruszewska@ujd.edu.pl**Stanisława Nazaruk****

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5620-3980>e-mail: stnazaruk@poczta.onet.pl**WRÓĆ DO SZKOŁY SZEŚCIOLATKU – CZYLI
O KOMPETENCJACH SPOŁECZNYCH
I EMOCJONALNYCH DZIECI W ŚWIETLE BADAŃ****SIX-YEAR-OLDS, COME BACK TO SCHOOL! – ON SOCIAL
AND EDUCATIONAL COMPETENCE OF CHILDREN IN LIGHT
OF STUDIES****Keywords:** social and emotional competence, six-year-olds, seven-year-olds, school readiness, emotions and feelings.

The Act of November 13, 2013 made education of six-year-old children compulsory. Two years later, on December 29, 2015, this obligation was abolished. One of the reasons for this was the widely proclaimed lack of sufficient emotional competence of children. The achievement of good pre-school education is verified through the achievement of school readiness by children – visible in good social and emotional preparation adequate to their age. The article is a report on studies that compare social and emotional abilities

* **Aleksandra Kruszewska** – doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie pedagogika; zainteresowania naukowe: edukacja społeczno-emocjonalna dzieci przedszkolnych i w młodszym wieku szkolnym.

** **Stanisława Nazaruk** – doktor nauk humanistycznych w dyscyplinie pedagogika; zainteresowania naukowe: pedagogika przedszkolna i wczesnoszkolna, dojrzałość szkolna.

of children (on the basis of their emotions and feelings) who have completed their pre-school education and are to start school.

WRÓĆ DO SZKOŁY SZEŚCIOLATKU – CZYLI O KOMPETENCJACH SPOŁECZNYCH I EMOCJONALNYCH DZIECI W ŚWIETLE BADAŃ

Słowa kluczowe: kompetencje społeczne i emocjonalne, sześciolatek, siedmiolatek, dojrzałość szkolna, emocje i uczucia.

Ustawa z 14 listopada 2013 roku wprowadziła obowiązkową edukację dla dzieci sześciolatków. Dwa lata później, 29 grudnia 2015 roku, zniesiono ten obowiązek. Jednym z powodów był, powszechnie głoszony, brak wystarczających kompetencji emocjonalnych dzieci. Weryfikacją dobrego przygotowania przedszkolnego jest osiągnięcie przez dzieci dojrzałości szkolnej - przejawiającej się w dobrym i adekwatnym do wieku przygotowaniu społecznym i emocjonalnym. Prezentowany artykuł stanowi doniesienie z badań, które są porównaniem umiejętności społecznych i emocjonalnych dzieci kończących edukację przedszkolną (na podstawie emocji i uczuć), a będących w różnym wieku metrykalnym.

Wprowadzenie

W latach 1995-2008 liczba dzieci w poszczególnych rocznikach „przedszkolnych” z roku na rok zmniejszała się, natomiast w 2009 roku rozpoczął się stopniowy wzrost liczby dzieci w wieku 3-5 lat, a w 2010 roku – również sześciolatków. Na skutek zmian w systemie oświaty, gdzie do roku 2013 o uczęszczaniu dzieci sześciolatków do pierwszych klas szkół podstawowych decydowali rodzice lub prawni opiekunowie, w roku szkolnym 2014/2015 obowiązkiem szkolnym zostały objęte dzieci sześciolatków urodzone w pierwszej połowie roku 2008. W związku z tym udział sześciolatków będących uczniami klas pierwszych w stosunku do wszystkich dzieci w tym wieku wzrósł i wyniósł 44,9%. W roku 2015/2016 obowiązkiem szkolnym objęte zostały wszystkie dzieci 6-letnie, w wyniku czego udział sześciolatków w klasach pierwszych w stosunku do wszystkich dzieci w tym wieku wzrósł do 73,4% (stat.gov.pl).

Od roku szkolnego 2016/2017 nastąpiła zmiana – obowiązkiem szkolnym zostały objęte dzieci od 7 r.ż. Dzieci 6-letnie miały prawo do rozpoczęcia nauki w pierwszej klasie szkoły podstawowej, o ile korzystały z wychowania przedszkolnego w roku poprzedzającym rok szkolny. Jeżeli dzieci nie

uczęszczały do przedszkola, również miały prawo stać się uczniami klasy I, o ile otrzymały pozytywną opinię z poradni psychologiczno-pedagogicznej o możliwości rozpoczęcia nauki w szkole podstawowej. Takie zmiany wynikają z przyjętej przez Senat nowelizacji ustawy o systemie oświaty (Ustawa o Systemie Oświaty, 29 XII 2015).

Wiele słyszy się stwierdzeń, że pomiędzy sześciolatkami a siedmiolatkami istnieje „przepaść rozwojowa”. Jest to zapewne stwierdzenie mocno przesadzone, chociaż należy przyznać, że rozwój dzieci w ich pierwszych latach jest bardzo dynamiczny. Dzieci XXI wieku różnią się od tych sprzed kilkunastu lat. Potwierdzają to badania naukowe, szczególnie te prowadzone przez Instytut Badań Edukacyjnych (Raport TUNSS 2015), które raportują o rosnących średnich ocenach z różnych obszarów edukacyjnych. Szczególne różnice zaznaczają się w rozwoju emocjonalnym i poznawczym, głównie jeśli mówimy o tzw. inteligencji. Zauważa się tutaj tzw. efekt Flynna (Folger 2012), tzn. systematyczny wzrost ilorazu inteligencji z pokolenia na pokolenie. Uwarunkowań należy szukać w społeczeństwie, rodzinie. Postęp technologiczny doprowadził do wyższego poziomu wykształcenia rodziców, a ich troska o przyszłość i poziom wykształcenia dzieci stały się priorytetowe.

Wielu jest zwolenników wcześniejszego posyłania dzieci sześciolatków do szkoły. Weryfikowane są dogmatyczne badania z początków XX wieku. Według Jeana Piageta, jednej z najważniejszych postaci z dziedziny psychologii dziecka, optymalny wiek rozpoczęcia nauki to „magiczny” wiek 7 lat. To w tym właśnie wieku dzieci są w stanie odróżniać rzeczy realne od nierealnych (Wadsworth 1998). Ale takie umiejętności mają już dzieci w wieku 4-5 lat, bo świat, w którym wzdążają tak dalece się zmienić i przyspieszyć.

Wielu powołuje się na liczne badania neurobiologów, m.in. Jerzego Vetulaniego, które dowodzą, że mózg dzieci sześciolatków jest jak gąbka, bardzo chłonny i kreatywny, i na ten wiek przypada jego największa aktywność. Potem, między 6. a 14 r.ż. następuje proces obumierania komórek nerwowych i ich liczba zmniejsza się o 30%. J.Vetulani mówi: „Przeżywają te komórki, które pracują, są w kontakcie z innymi. Nieużywane umierają. W mózgu nie ma zasiłku dla bezrobotnych. Chodzi o to, by te ważne pobudzać jak najwcześniej, aby przetrwały” (Burda 2015). Wspomniano wcześniej o „przepaści” pomiędzy dziećmi. Otóż, największy akcent przeciwników udziału sześciolatków w społeczności szkolnej, położony jest na przepaść dotyczącą dojrzałości emocjonalnej między sześcio- i siedmiolatkami. Zauważyć jednak należy, że istnieje też różnica między 3-4-latkami, 4-5-latkami, 5-6-latkami itd. Najlepiej i najtrafniej ujął to Erik Erikson – każda faza rozwoju zależy od tych poprzednich i wyznacza oraz przygotowuje następne (Erikson 2004).

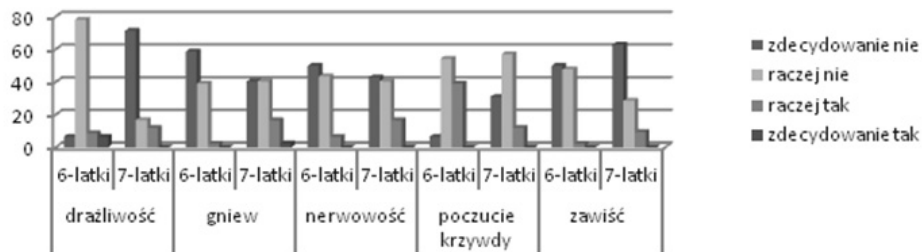
Przeglądając arkusze obserwacji pedagogicznych dotyczące gotowości szkolnej zauważyć można duże dysproporcje w opisywaniu umiejętności i kompetencji dzieci. Najmniej uwagi poświęca się tzw. umiejętnościom społecznym i odporności emocjonalnej. Szczególnie dojrzałości „emocjonalnej”, chociaż poświęca się jej tak wiele „czujności”. Przede wszystkim znajdują się tam takie kwestie jak, m.in.: 1) mocne strony dziecka: „chętnie przebywa w grupie, przestrzega reguły, zasady i normy ustalone w grupie, współdziała z rówieśnikami w zabawach i sytuacjach zadaniowych, w miarę samodzielnie radzi sobie w różnych sytuacjach życiowych”. W dalszej części nauczycielka sama ma określić: 2) zauważone trudności, 3) podjęte lub potrzebne działania wspierające potrzeby dziecka oraz 4) wskazówki dla rodziców. Tutaj zazwyczaj szablonowo można wpisać: „dziecko rozchwiane emocjonalnie; brak stabilności w uczuciach; dziecko wrażliwe/przewrażliwione emocjonalnie; chaotyczne w działaniu; bystre, mądre, z dużą wiedzą, nadwrażliwe, nie potrafi ponosić porażek, nie potrafi uporządkować rzeczywistości wokół siebie, mało samodzielne, [...]”, i wiele innych podobnych stwierdzeń.

Doniesienie z badań

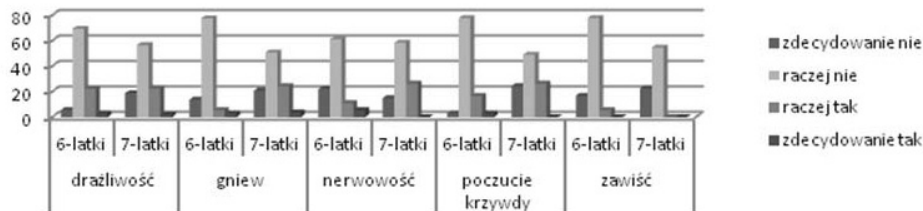
Prezentowane poniżej opracowanie stanowi część kompleksowych badań własnych dotyczących kondycji społeczno-emocjonalnej dzieci na progu szkolnym (Kruszewska 2014,2016; Nazaruk, Marchel 2016). Zostały przeprowadzone wiosną 2017 roku w trzech przedszkolach samorządowych na terenie Białej Podlaskiej. Celem badań było uzyskanie odpowiedzi na pytanie: czy istnieją duże różnice w kompetencjach społeczno-emocjonalnych u dzieci kończących roczne przygotowanie przedszkolne, które różnią się wiekiem metrykalnym? Obserwacji pedagogicznej poddano dzieci 6-letnie (dziewczynki $N = 46$, chłopcy $N = 36$) i 7-letnie (dziewczynki $N = 42$, chłopcy $N = 53$), łącznie 179. Obserwacje koncentrowały się wokół konkretnych emocji, uczuć i społecznych zachowań emocjonalnych, jakie przejawiały dzieci podczas swojej aktywności w przedszkolu.

Rozwój emocjonalny

Kontrola emocji, ich świadomość i okazywanie oraz radzenie sobie w sytuacjach trudnych wymagają odpowiednio wykształconych kompetencji. Ich posiadanie pozwoli dziecku na prawidłowe funkcjonowanie, współżycie i współdziałanie w grupie rówieśniczej. Umiejętność rozpoznawania i wyrażania własnych uczuć jest częścią procesu komunikacji, tak jak umiejętność rozwiązywania i przezwycięzania zaistniałych nieporozumień i konfliktów.

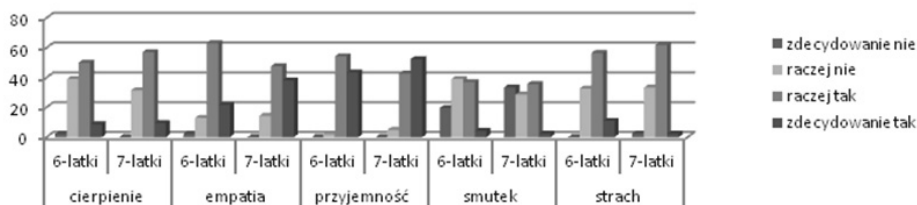
Rysunek 1. Dziewczynki – kontrola emocji – zestawienie procentowe poszczególnych.
Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 2. Chłopcy – kontrola emocji – zestawienie procentowe.
Źródło: opracowanie własne.

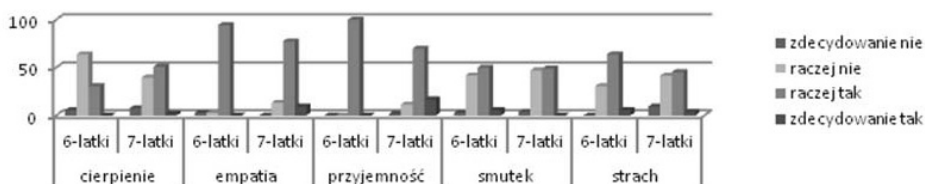
Nie zaobserwowano istotnych różnic obserwowanych u dzieci uwzględniając wiek, jedynie drobne biorąc pod uwagę płeć. Należy zauważyć, że sześciolatki prezentowały wyższe umiejętności emocjonalne, aniżeli siedmiolatki. Kwestia kontroli emocji, oceniana na podstawie zachowań afektywnych nie budziła zastrzeżeń.

Uczenie dzieci rozumienia i wyrażania emocji, wpłynie na wiele aspektów ich rozwoju i odnoszenia sukcesu w życiu. Gdy nie nauczymy ich rozumienia i wyrażania emocji, staną się podatne na konflikty. Zdolność przekazywania emocji odgrywa kluczową rolę w spełnianiu podstawowych potrzeb.

Rysunek 3. Dziewczynki – świadomość i okazywanie emocji – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 4. Chłopcy – świadomość i okazywanie emocji – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

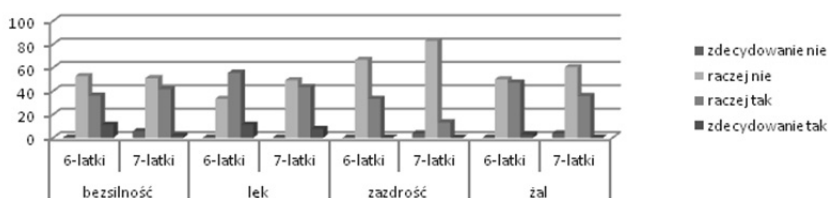
Dane ukazują wysoki poziom empatii u dzieci. To bardzo zadowalające, że przejawiają uczucie przyjemności w tym, co robią. Niepokojące są objawy uczuć o zabarwieniu ujemnym – cierpienie i smutek. Jednak tutaj powstawania przyczyn prawdopodobnie należy szukać w środowisku dziecka. Okazywanie strachu w tym wieku jest objawem jak najbardziej naturalnym i nie dziwi fakt, że u dziewczynek był wyraźniej widoczny.

J. Piaget uważał, że logika jest ważnym czynnikiem w rozwiązywaniu problemów i wiązał ją bezpośrednio z wiekiem i intelektualnymi możliwościami dzieci. Jest coraz więcej dowodów na to, iż emocjonalne i społeczne umiejętności mają większe znaczenie niż rozwój intelektualny (Goleman 1997, 2007). Doświadczenie, nie inteligencja, pomaga dzieciom w rozwiązywaniu problemów poprzez możliwość odwoływania się do konkretnych i znanych im już wydarzeń.

Rysunek 5. Dziewczynki – radzenie sobie z trudnościami – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 6. Chłopcy – radzenie sobie z trudnościami – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

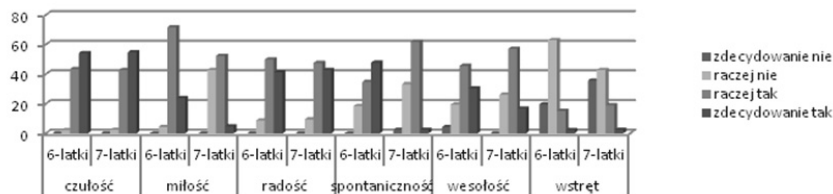
Dzieci dobrze radziły sobie z przykrymi emocjami. Niewątpliwie należy im pomagać w przezwyciężaniu trudności, ale nie wyłączać ich, niech próbują własnych sił. Najlepszą formą pomocy jest rozmowa o problemach skupiona na wyrażaniu uczuć i emocji.

Konkludując, aspekt rozwoju emocjonalnego ujęty w konkretnych emocjach i uczuciach, pozwala stwierdzić, że brak jest wyraźnych różnic między dziećmi. Występujące odchylenia mogą być skutkiem np. krótkiego stażu w przedszkolu, braku rodzeństwa, nieprawidłowych relacji z dorosłymi itp. Jeżeli sześciolatki mają niższe kompetencje, to różnice te zostaną szybko zniwelowane w trakcie szerszych kontaktów z innymi dziećmi, dorosłymi.

Rozwój społeczny

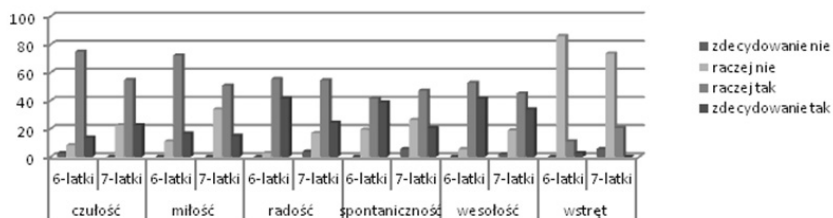
Zachowania prospołeczne zależą w dużej mierze od poziomu moralnego i wartości, jakie dzieci posiadają i jakie mają wykształcone. Te obdarzone poczuciem humoru odnoszą większe sukcesy w interakcjach międzyosobowych, cieszą się sympatią w grupie i łatwiej nawiązują kontakty niż dzieci nieśmiałe i pozbawione pogodnego nastroju.

Obserwowano reakcje emocjonalne i przejawy zachowań mogące świadczyć o nastawieniu prospołecznym i otwartości w stosunku do innych oraz ewentualną niechęć.

Rysunek 7. Dziewczynki – nastawienie prospołeczne i otwartość – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

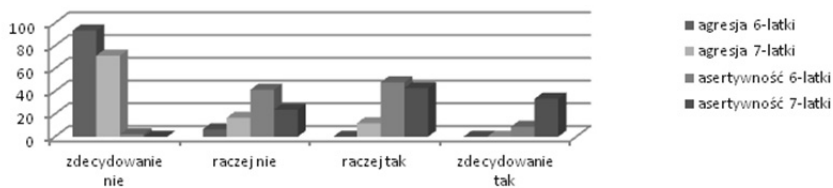

Rysunek 8. Chłopcy – nastawienie prospołeczne i otwartość – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

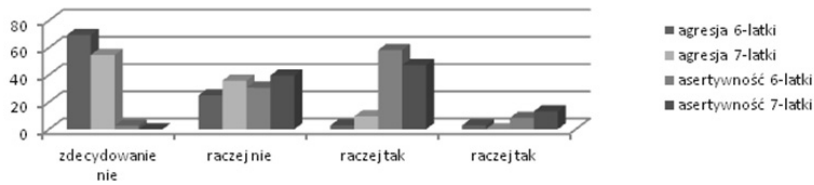
Obserwowane uczucia i emocje okazywane przez dzieci nie różnią się znacząco, jeżeli chodzi o wiek i płeć. Wysokie wyniki dają świadectwo środowiskom, z jakich pochodziły. Cieszy fakt, że uczucia przyjemne są dzieciom „znane” i chętnie okazywane.

W ocenie kontaktów koleżeńskich i współpracy z grupą rówieśniczą wzięto pod uwagę zachowania agresywne i asertywne podczas kontaktów.

Rysunek 9. Dziewczynki – kontakt i współpraca z rówieśnikami – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

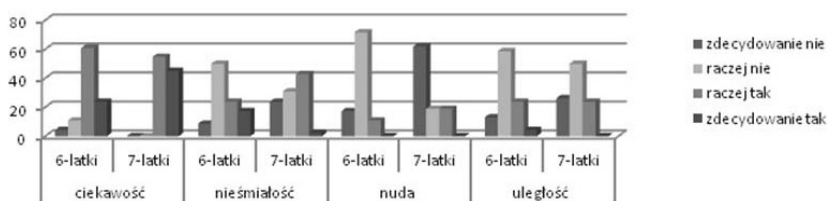
Rysunek 10. Chłopcy – kontakt i współpraca z rówieśnikami – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

Dzieci nie były agresywne w stosunku do uczestników zabaw. Współpraca i współdziałanie przebiegało w przyjaznej atmosferze. Asertywność, z całą pewnością nie jest łatwo nabywaną cechą. Nie oznacza mówienia *nie*, jak to się zwykle sądzić. Jest umiejętnością wyrażania swoich uczuć w sposób jasny i zrozumiały przez innych. Ważne jest, by nie ranić uczuć innych, szanować ich zdanie oraz potrzeby. Tu dzieci „zdały” ten egzamin.

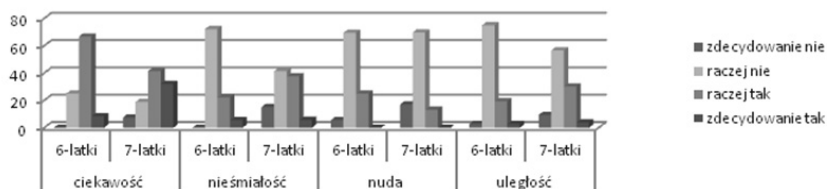
Dzieci przebywają w grupie rówieśników, wśród których zajmują z czasem określone pozycje. Pozycja w grupie zdeterminowana jest zachowaniem, cechami osobowościowymi, warunkami fizycznymi itp. Przynależność do jakiejś *paczki* świadczy o dojrzałości społeczno-emocjonalnej dzieci. Najlepszymi współuczestnikami zabaw są dzieci obdarzone wieloma cechami: ekspansywne, ciekawe, kreatywne i pomysłowe. Takie są najczęściej wybierane na przywódców grupy, pełnią w nich najważniejsze funkcje – są charyzmatyczne.

Ciekawość jest siłą sprawczą inicjowania kontaktów. Pozycja w grupie zależy od poziomu aprobaty ze strony rówieśników. Dzieci nieśmiałe i uległe nie czerpią przyjemności w obcowaniu z innymi. Nuda, będąca brakiem zainteresowania otoczeniem powoduje, że dzieci nie przejawiają chęci uczestniczenia w grupie i bywają alienowane.

Rysunek 11. Dziewczynki – inicjatywa i przywództwo w kontaktach – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

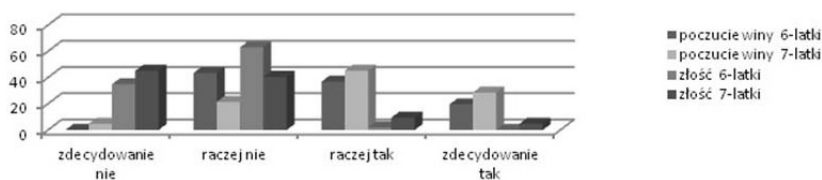

Rysunek 12. Chłopcy – inicjatywa i przywództwo w kontaktach – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

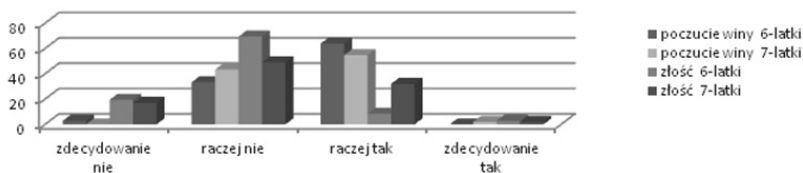
Obydwie grupy wiekowe przejawiały zaciekawienie otaczającą je rzeczywistością, a co za tym idzie nie nudziły się. Potrafiły przezwyciężyć nieśmiałość, a uległość objawiały z pewnością dzieci o odmiennych cechach charakteru. Poziom akceptacji w zespole zależy w dużej mierze od predyspozycji osobistych.

Stosowanie się do ustalonych zasad i reguł panujących w jakiejś społeczności przez uczestników sprzyja dobrej atmosferze, konstruktywnej współpracy. Do oceny przestrzegania norm panujących w środowisku dzieci, przyjęto okazywanie poczucia winy i złości.

Rysunek 13. Dziewczynki – przestrzeganie norm społecznych – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

Rysunek 14. Chłopcy – przestrzeganie norm społecznych – zestawienie procentowe.

Źródło: opracowanie własne.

Istniały różnice, biorąc pod uwagę płeć i wiek. Wyniki korespondują, i potwierdzają wyniki uzyskane z badania kontroli emocji u dzieci (wykresy: 1 i 2). Dzieci sześciolatki miały więcej problemów z opanowaniem złości, przy czym chłopcy byli bardziej impulsywni niż dziewczynki. Poczucie winy zaś bliższe było chłopcom.

Postawione hipotezy zostały pozytywnie zweryfikowane. Prezentowane wyniki potwierdziły wcześniejsze badania i tym samym utwierdziły w przekonaniu, że dzieci sześciolatki są gotowe wejść do społeczności szkolnej.

Reasumując, należy stwierdzić, że nauczyciele dosyć wysoko ocenili stan społecznych zachowań emocjonalnych dzieci. Przyznać trzeba, że istnieją różnice w zachowaniach afektywnych dzieci, ale jest to jak najbardziej zrozumiałe. Nie ma bowiem, społeczności jednorodnych, a ich różnorodność jest jak najbardziej wskazana.

Należy zwrócić uwagę na jeszcze jeden dosyć istotny fakt. Otóż obserwowane grupy dzieci były grupami mieszanymi, tzn. w każdej grupie były dzieci z różnych roczników. Zatem wspólne przebywanie dzieci zróżnicowanych wiekowo pozwala na uczenie się od siebie nawzajem postępowania, postaw, zachowań, reakcji i wielu innych strategii. Uzupełnieniem tej edukacji byłaby systematycznie prowadzona przez nauczycieli edukacja emocjonalna od najwcześniejszych lat. Odpowiednio przygotowane programy do takiej edukacji stały by się doskonałą pomocą metodyczną.

Zakończenie

Truizmem wydaje się stwierdzenie, że sześciolatki nie są gotowe do roli ucznia. Wybór, jaki dano rodzicom, czy posłać dziecko w wieku 6 czy 7 lat do klasy pierwszej, nie wydaje się być rozwiązaniem optymalnym. Wielu bowiem rodziców nie jest w stanie ocenić możliwości dzieci. Trudno jest psychologom w poradniach ocenić kondycję dziecka w trakcie 1,5 godzinny badania. Więc rodzice, na wszelki wypadek pozostawiają sześciolatki w przedszkolu.

Szereg badań dowodzi, że dojrzałość emocjonalna sprzężona jest m.in. z dojrzałością poznawczą. Na wyróżnienie zasługuje Stanley Greenspan, który twierdzi, że dwie najważniejsze ludzkie zdolności, czyli intelekt i emocje są ze sobą nierozdzielne. Emocjonalny rozwój jest podstawą kształtowania umysłu, gdyż emocje porządkują doświadczenie i zachowanie (Greenspan, Bandlerly 2000). Wysokiego poziomu inteligencji poznawczej, IQ, nie możemy odmówić dzieciom wieku informatyzacji.

Przejście z przedszkola do szkoły niewątpliwie stanowi dla dzieci przełom w życiu. Ważne jest, by edukować je emocjonalnie. Każde emocjonalne doświadczenie wzbogaci dzieci o nowe doznania, których reperkusje „za-

padną” w nich na dłużej. Trzeba pozwolić dzieciom na przeżywanie całego wachlarza emocji, dobrych i złych. Dać im prawo do tracenia cierpliwości, wyładowania negatywnych emocji, a czasami zachować się „źle”, ale pod kontrolą. Daje to duże możliwości kształtowania własnych zachowań.

Codziennosc przedszkolna/szkolna, sytuacje na placu zabaw nie zawsze odbywaja się zgodnie z przyjetymi zasadami, regulami i według ustalonych norm. Jednak system wartosci, ocen moralnych i poziom zachowan społecznych, a w nich udział emocji i uczuc dzieci, które w wieku sześciu lat należy uznać za gotowe do systematycznej nauki w szkole, wydaje się być w dobrej kondycji. Można sądzić, że wszystkie sześciolatki podejmą wyzwanie bycia uczniami. Trzeba je tylko wspierać i motywować do podnoszenia swoich kompetencji i umiejetności.

Cytowany na wstepie J.Vetulani tak pisal: „Sześciolatki niezdolne do rozpoczęcia nauki są albo niedorozwinięte, albo chore, albo leniwe, albo głupio chowane. Współczujemy rodzicom.” (Burda 2015). To mocne słowa, ale może prawdziwe?

Literatura | References

- BURDA K. (2015), Panie Profesorze, boję się szkoły, [w:] Newsweek.pl., <https://www.newsweek.pl/polska/prof-vetulani-o-szesciolatkach-w-szkolach/> [data dostępu:07.06.2019].
- CZUB M., MATEJCZUK J. (2019), Raport TUNSS, <https://www.ibe.edu.pl/pl/component/content/article/36-wazne-tematy/192-maili-uczniowie> [data dostępu: 07.06.2019].
- ERIKSON E. (2004), Tożsamość a cykl życia, Zysk i S-ka, Poznań.
- FOLGER T. (2012), Czy będziemy mądrzeć bez końca?, Świat Nauki 10(254), Prószyński Media.
- GŁÓWNY Urząd Statystyczny, Oświata i wychowanie w roku szkolnym 2016/2017, Warszawa, Departament Badań Społecznych i Warunków Życia, <http://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/edukacja/edukacja/oswiata-i-wychowanie-w-roku-szkolnym-2015/2016> [data dostępu: 12.05.2017].
- GOLEMAN D. (1997), Inteligencja emocjonalna, Media Rodzina, Poznań.
- GOLEMAN D. (2007), Inteligencja społeczna, Rebis, Poznań.
- GREENSPAN S. I., BENDERLY B. L. (2000), Rozwój umysłu. Emocjonalne podstawy inteligencji, Rebis, Poznań.

- KRUSZEWSKA A. (2014), Sfera społeczno-emocjonalna dziecka kończącego roczne przygotowanie przedszkolne. Doniesienie z badań, [w:] *Oblicza trudnego dzieciństwa. Konteksty rodzinno-edukacyjne*, red. M. Cywińska, Wyd. Naukowe UAM, Poznań.
- KRUSZEWSKA A. (2016), Dojrzałość szkolna i umiejętności sześciolatków w opinii nauczycieli edukacji elementarnej /z najnowszych badań/, [w:] *Edukacja na rozdrożu, cz. 1, Nauczyciel – uczeń – edukacja*, red. W. Duczmał, J. Tej, Ł. Fiebich, Wyd. Instytut Śląski Sp.z o.o., Opole.
- NAZARUK S., MARCHEL J. (2016), Gotowość szkolna dzieci. Wyniki badań z wybranych przedszkoli z terenu Białej Podlaskiej, Wyd. PSW JPPII, Biała Podlaska.
- SALOVEY P., MAYER J. D. (1999), Czym jest inteligencja emocjonalna, [w:] *Rozwój emocjonalny a inteligencja emocjonalna. Problemy edukacyjne*, red. P. Salovey, D. J. Sluyter, Rebis, Poznań.
- USTAWA z dnia 29 grudnia 2015 r. o zmianie ustawy o systemie oświaty oraz niektórych innych ustaw, (Dz. U. z 2015 r. poz. 2156)
- WADSWORTH B. J. (1998), *Teoria Piageta. Poznawczy i emocjonalny rozwój dziecka*, WSiP, Warszawa.